

наукового дискурсу). – К., 2006. – 99 с. 13. Словник інішомовних слів / М. С. Романець. – К. : Нац. кн. проект, 2010. – 128 с. 14. Словник української мови XVI – I половини XVII століття / Д. Гринчишин. – Л., 1998. 15. Словник староукраїнської мови XIV–XV століття: в 2-х тт / Л. Л. Гумецька. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 1. – 591 с.; Т. 2 – 630 с. 16. Словник сучасного українського сленгу / Г. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 352 с. 17. Солопчук М. С. Нетрадиційні види спорту : навч. посіб / М. С. Солопчук, О. П. Шишкін, О. П. Стасюк та ін. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 104 с. 18. Терминология спорта. Толковый словарь спортивных терминов / Сост. Ф. П. Суслов, Д. А. Тышлер. – М. : СпортАкадемПресс, 2001. – 480 с. 19. Янків І. Т. Українська спортивна термінологія (історико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: 24.00.02 / І. Т. Янків; ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – 19 с.

УДК 811.161.2'373.46

Наталія Шеремета

Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ ТВОРЕННЯ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В СИНХРОННОМУ ТА ДІАХРОННОМУ АСПЕКТАХ

© Шеремета Н. Р., 2012

Запропоновану статтю присвячено дослідженню розвитку правничої термінології. У статті йдеться про особливості та характерні риси процесу творення термінології правничого профілю.

Ключові слова: українська мова, правнича термінологія, мовна система, калька, транслітерація.

The given article deals with the study of the law terminology development. The article covers the peculiarities and distinct features of law terminology formation.

Keywords: Ukrainian language, legislative terminology, linguistic system, tracing paper, transliteration.

Правнича термінологія – історично сформована сукупність термінів, яка відбиває систему понять у галузі права й призначена забезпечувати особливі потреби спілкування в царині законодавства, юридичної науки і практики.

Ця сукупність є особливим предметом вивчення як у юриспруденції (зокрема в теорії держави і права), так і мовознавстві (насамперед у нових галузях – термінознавстві теоретичні засади вчення про термін і термінологічну систему права) і лексикографії (наука про теорію і практику укладання словників).

Юридична термінологія як мовнознакова система створюється впродовж усієї історії державно-правового розвитку людства й відображає різноманітні способи осмислення, номінації, визначення, класифікації правових явищ і категорій, шляхи еволюції правового знання, національно-мовні традиції термінотворення.

Правнича термінологія як сукупність номінацій явищ і понять у галузі права, що функціують у єдиному конвенціональному плані в мовно-правових сферах законодавства, ділової документації та правничих наук, становить велику й надзвичайно важливу частину літературного словника будь-якої мови передусім з точки зору його соціально-комунікативної та інформаційної цінності. Увага до юридичної термінології та її розвитку на своїй національній основі, ступінь розробки та упоряд-

кування, стан її наукового вивчення – це ознаки ступеня розвитку держави, суспільства, нації, національної свідомості й правосвідомості.

Термінологічна система мови права поповнюється за рахунок таких процесів творення:

1) деякі терміни з'являються а) у результаті **калькування** – перекладу відповідних іншомовних термінів, б) шляхом **транслітерації** (побуквений спосіб відтворення слів, написаних за допомогою однієї алфавітної системи, засобами іншої алфавітної системи);

2) нові терміни створюються **штучно** на базі слів рідної мови або запозичень шляхом додавання до твірної основи тих або інших афіксів (морфологічний словотвір), наприклад: *векселедавець, кримінально-виконавче право, латентна злочинність*.

Калькування – процес творення нових слів, словосполучень, фразеологізмів, при якому засвоюється тільки значення та принцип організації іншомовної одиниці, що передається засобами мови.

Цей процес належить до недостатньо вивчених мовознавчих фактів. Згадується калькування, принагідно, як про явище другорядне в працях про запозичення, переклад і міжмовні контакти.

Сам автор терміна «калька» (Ш. Баллі) вважав цей термін найдоцільнішим. У своїй праці «Трактат про французьку стилістику», опублікованому в 1909 році, він писав: «Іноді це явище називають гібридизацією, однак останній термін не зовсім точний, і його важко запам'ятати. Навпаки, термін «калька» дуже простий, у прямому розумінні він означає точне механічне відтворення рисунка ручним способом» [1, с. 69].

Калька в сьогоденному українському мовознавстві сприймається не тільки як «буквальний переклад кожної частини іншомовного слова». Як стверджує С. Я. Єрмоленко «Калька (фр. *calque* – копія) – слово або вираз, створені питомими мовними засобами за зразком слів і виразів іншої мови» [3, с. 73]. «Калькування – творення нових слів і виразів шляхом копіювання лексико-семантичних та синтаксичних моделей іншої мови. Напр., складноскорочене слово лікнеп (ліквідація неписьменності) утворене калькування відповідно російського вислова ликбез (ликвідація безграмотності)»... [3, с. 74]. Іншими словами, калькування є свідомим процесом і має творчий характер: *народовладдя – демократія, міжнародний – інтернаціональний* та ін. Н. Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» [4, с. 228] стверджує, що чимало кальок виникло в українській мові під впливом російської ще в минулі століття (*землевласник, незалежність, співробітник*).

Окремі факти калькування в старослов'янській мові розглядаються в працях В. В. Виноградова, Л. П. Єфремова, Ю. С. Сорокіна, М. Д. Шансмогота та ін. Латинські лексичні кальки в німецькій мові досліджував О. Я. Матвеев, кальки з німецької мови в російській – К. Флекенштейн, із російської в італійській – М. В. Гачечиладзе, в італійській – А. Лономаренко. У 60-х роках минулого століття з'являється низка праць описового характеру, присвячених вивченню кальок із російської мови в національних мовах колишнього СРСР. Р. Муллїна і Алтабаева досліджують кальки в казахській мові, М. Ахундзянов – у татарській, Н. І. Бажина – у киргизькій, А. А. Савваткова – у марійській, К. Палій – у молдавській, Е. Шахметов, А. Асланян – в узбецькій.

Дослідження калькування із близькоспоріднених ускладнюється фактом наявності генетично загального лексичного шару, поєднано із труднощами в розмежуванні запозичення, калькування й прикладів стабільного лексико-семантичного розвитку. Проте це ніяк не обмежує можливості калькування, а, переконання деяких лінгвістів, у близькоспоріднених мовах «більше виражена тенденція до переважання калькування і прямим запозиченням» [5, с. 240–241]. Подібно ж стверджують білоруські науковці А. Я. Баханьков і М. І. Круковський. С. Семчинський на основі докладного вивчення й узагальнення великого фактичного матеріалу слов'яно-східнороманських контактів приходять до висновку, що процес калькування залежить від спільних рис у структурі мов, що між собою контактують, він полегшується, якщо ці структури типологічно близькі [6, с. 182].

В українському мовознавстві неодноразово вказувалось (праці Г. І. Їжакевич, В. І. Кононенко, Г. Коломієць, А. А. Москаленко, Л. С. Паламарчук, М. Пилинський, Т. І. Панько та ін.) на активне поповнення українського словника за рахунок калькування з російської мови. Проте відсутність розробленої теорії калькування не могла не відзначитися на стані наукових досліджень цього складного лінгвістичного явища.

Транслітерація – автоматичне передавання тексту та певних його слів, які зафіксовані однією графічною системою, зразками іншого графічного порядку при вторинній ролі звукової точності, тобто передавання однієї писемності літерами іншої. Наприклад, *аудит* (англ. audit), *депозит* (англ. deposit), *криміналіст* (англ. criminalist), *кримінальний* (англ. criminal), *цивільний* (англ. civil) та ін.

Транслітерація допускає умови вживання літер, впровадження додаткових та *діакритичних знаків*. Необхідність у транслітерації з'явилася в кінці 19 ст. для того, щоб залучити до єдиного списку праці, написані мовами, які опираються на латинських, кириличних, арабських, індійських та ін. системах письма. Пам'ятки транслітерації, створені із цією метою, стали в 20 ст. підґрунтям стандарту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю.

Вона застосовується для того, щоб полегшити друкарський набір або для того, щоб замінити маловідомий алфавіт більш відомим. Транслітеруванню підлягають географічні назви та інші власні назви, терміни, що набули міжнародного визнання. При їх перенесенні з мови в мову необхідно дотримуватися точності або в збереженні буквеного образу топоніма чи власного імені, або у відтворенні звучання. Викликано це тим, що жоден з тих алфавітів, які існують, не забезпечує комплектною відповідністю між написанням і вимовою. Не є винятками й топоніми та власні назви.

Транслітерація має велике практичне значення для міжнародних контактів, використовується як прийом перекладу маловідомої графічної системи на більш зрозумілу. Над цим процесом працюють такі відомі українські дослідники, як С. Дорошенко, Ю. Ф. Прадід.

Термінологічна система є однією з низки систем мови. До мовних систем здебільшого відносять такі 4 основних рівні мовної структури: фонологічний (одиниця – фонема), морфологічний (одиниця – морфема), лексичний (одиниця – лексема) та синтаксичний (одиниця – речення). Названі рівні мають ієрархічні відношення: одиниці кожного попереднього рівня є будівельним матеріалом для одиниць наступного рівня.

Розглядаючи мовну систему, необхідно звернути увагу на системний підхід розвитку мови.

Системний підхід – напрямок методології дослідження, в основі якого лежить аналіз об'єкта як цілісного безлічі елементів у сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто аналіз об'єкта як системи.

Акцентуючи увагу на системному підході, можна говорити про деякі способи організації дій, такому, який охоплює будь-який вид діяльності, підкреслюючи закономірності й взаємозв'язок з метою їх ефективнішого використання. Проте системний підхід є не стільки методом вирішення завдань, скільки методом постановки задач.

Основними ознаками системного підходу є:

- **Цілісність**, що дозволяє розглядати одночасно систему як єдине ціле і в той же час як підсистему для вищих рівнів.
- **Ієрархічність будови**, тобто наявність безлічі (принаймні, двох) елементів, розташованих на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня.
- **Структуризація**, що дозволяє аналізувати елементи системи та їх взаємозв'язки в рамках конкретної організаційної структури. Як правило, процес функціонування системи обумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури.
- **Множинність**, що дозволяє використовувати безліч кібернетичних, економічних та математичних моделей для опису окремих елементів і системи в цілому.

Системність, властивість об'єкта володіти всіма ознаками системи.

Такий погляд на рівні мовної структури вперше сформульований французьким мовознавцем Емілем Бенвеністом, проте багатьма вченими заперечується на тій підставі, що фонемі не є носіями значення, а всі інші одиниці мають свою семантику, тобто фонемі складають план вираження і не є знаками, а морфемі, лексемі та речення є одиницями плану змісту й мають знакову природу. Однак ієрархічний погляд на рівні мовної структури зовсім не означає, що одиниця вищого рівня є простою сумою одиниць нижчого рівня. На кожному рівні з'являється й щось своє, якісно нове, що й виправдовує існування цього рівня. Для прикладу, слово так само не є лише сумою морфем, як морфема не є лише сумою фонем. На морфологічному рівні з'являється семантика (відсутня на

фонологічному рівні), на лексичному – номінативність, на синтаксичному – комунікативність; при цьому те, що з'явилося, зберігається й на наступних рівнях.

Грунтовне вивчення історії формування української термінології – справа майбутнього. Розвиток правничої термінології можна поділити на так звані п'ять періодів.

Першим періодом є формування зародків термінології з давнини до кінця XVII ст.

Витоки термінології на базі власномовного матеріалу сягають того періоду, коли в межах побутово-повсякденного мислення формуються стихійні зародки наукового спостереження та експерименту.

Першим шаром термінів були назви об'єктів рослинного й тваринного походження (період збирання в первісному суспільстві). Сюди входять назви рослин, тварин. З виникненням ремесел розширюється набір назв засобів і продуктів матеріального виробництва.

Другим шаром первісної термінології була суспільно-політична й правнича. Така термінологія зустрічається в «Руській Правді» (XI–XII ст.). Тут є такі терміни: **закуп** – «хто попав у грошову кабалу», **віра** – «подать», **дика віра** – «продаж», «вилучення майна», **поток** – «знищення майна», **послухъ** – «свідок», **свьѣдѣтель**¹ – «хто бачив і знає обставини певної події», **судъ** – «суд, розгляд справи», **правда** – «закон, збірник правил судового процесу», **голова** – «вбивство», **головьникъ** – «убивця», **кметъ** – «дружинник».

Третій шар складала дипломатична термінологія. Її приклади використовуються в договорах київських князів із греками 907, 911, 947, 972 років. Тут уживаються такі назви: **толковин** – «перекладач, товмач», **пленникъ** – «полонені», **гость** – «посол», також «купець», **советъ** – «договір, угода», **рота** – «присягання, клятва», **данъ** – «данина», **сотворити миръ** – «укласти мирну угоду», **соль** – «посол».

У *другому періоді*, що триває впродовж XVIII ст., виникають зародки нового дослідження термінології, наприклад, у творчості архієпископа Г. Кониського. Саме він створив базу філософської концепції українського термінознавства. Свою точку зору Г. Кониський ґрунтував на вченнях європейської Віденської школи [2, с. 25].

Третім є період з початку XIX ст. до 1919 р. Для цього періоду характерні дві обставини, які окреслювали ситуації, у яких існувала українська культура. Як стверджує історія, українська нація була розколена. Одна частина, західна (Галичина та Буковина), перебувала під владою Австрії. Друга частина, східна, була складовою Російської імперії як Малоросійський край або Малоросія.

Певну діяльність у галузі термінознавства вели культурно-просвітницькі організації – Громади, – котрі існували у 60–90-х рр XIX ст. у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та в інших містах. Вони видавали літературу українською мовою, проводили недільні школи, гуртки з вивчення історії і літератури, збирали український фольклор, етнографічні матеріали.

На сході України проводяться розробки граматичної термінології: О. Павловський «Грамматика малоросійського наречія» (1818 р.). Виходять букварі та читанки П. Куліша, Т. Шевченка, Л. Яценка, І. Деркача.

Такі головні спроби східноукраїнської громадськості, науковців і публіцистів закладати основи наукового термінознавства.

Інша ситуація в розробці термінологічної проблематики створилась у західному регіоні українства в складі Австро-Угорщини. Влада застосовувала політику пряника на відміну від політики батога, що її застосовувало російське самодержавство.

У Відні створили урядову Комісію, до обов'язків, якої входило укладання німецько-українського правничо-політичного термінологічного словника. До складу Комісії входили автори україномовної частини – Я. Головацький, Г. Шашкевич, Ю. Вислобоцький. У 1851 р. у Відні побачив світ німецько-український «Словник юридично-політичної термінології». Усього тут було 17 тис. українських відповідників, з них чимало штучних, т. зв. «кованих» слів.

Значна робота була здійснена в дослідженні правничої термінології І. Зацерковним (1902 р.).

У четвертому періоді ми розглянемо кілька етапів:

¹ Тут і далі літерою ъ, позначається старослов'янська літера ять.

Перший етап (1918–1920 рр.). У період існування УНР відбувається стихійне видання словників у регіонах східної України.

Другий етап (1921–1933 рр.). Він характеризується тим, що розширилися й ускладнилися суспільні функції української мови. Упорядкування термінології виходить на одне із чільних місць культурного розвою.

Заміна термінів, що збігались із російськими, здійснювалась двома способами. Одним з них є вживання власномовних утворень, наприклад: *допрос* – допит, *приговор* – вирок, *очная ставка* – зводи, *делопроизводство* – справування, діловодство.

У галузі правничої термінології Н. Максименко вважав за необхідне застосовувати лексику староукраїнських юридичних документів.

Третій етап (1934–1941 рр) позначений припиненням процесу українізації.

Довгий четвертий етап – час війни 1941–1945 рр, коли було припинено термінознавчу діяльність, і послідовне її відновлення – 1946–1960 рр.

П'ятий етап (1961–1990 рр). Проголошувалась ненаукова ідея, яка переслідувала мету злиття націй у спільність, що дістала назву «советский народ».

Однак, українські термінологи концентрували увагу на вивченні теоретичних основ термінотворення. Однією із праць такого типу є ґрунтовна праця професора І. Ковалика.

Зі здобуттям Україною незалежності розпочинається сучасний, *п'ятий період* розвитку термінознавства.

Українська юридична термінологія, сьогодні, динамічно удосконалюється. Вивчення терміна як багатоаспектного явища є об'єктом пильної уваги науковців. Українські дослідники Т. Кияк, Т. Панько, Г. Мацюк, І. Кочан та ін. вивчають проблеми українського термінотворення, вживання та функціонування термінологічних одиниць. Серед сучасних наукових досліджень, спрямованих на вивчення термінології, варто акцентувати увагу на працях Л. Боярової, Г. Сергєєвої, О. Радченко, Т. Михайлової, О. Медведь та ін.

Дослідження терміносистеми неможливе без вивчення її понятійної організації. На нашу думку, понятійний аспект може здійснюватися як у терміносистемі, так і незалежно від неї. Для того, щоб кодифікувати терміносистему цінним є, в першу чергу, формулювання такої системи сутностей, яка може послуговувати підґрунтям поняттєвого творенням термінів.

Важливою є теорія, яку запропонував С. Шелов і яка стосується поняттєвої структури термінології. Автор справедливо відзначає, що організацію понять, незалежно від їх взаємозв'язків та засобів вираження, доречно підкреслювати по-іншому, аніж словом «система». На думку дослідника, термінологічна система має класифікаційний характер, проте це не стосується понятійних зв'язків термінів. Але «класифікація» – це не лише використання родо-видового методу аналізу та побудови понять і закріплення за ними відповідних термінологічних номінацій, а й структуризація та систематизація. Тобто йдеться про групування та розподіл понять [10, с. 95–97]. Західноєвропейська традиція, приміром, поділяє відношення між поняттями, які формують терміносистему, на логічні та онтологічні [10, с. 99–100]. Постараємося відтворити кваліфікацію логічних та онтологічних відношень на прикладі правничих термінів.

Логічні, або родо-видові відношення, закладені в основу багатьох терміносистем. Їх називають «вертикальними», крім того, їх можуть визначати відношення роду до виду та навпаки: *статут – закон, процесуальне право – цивільний процес, кримінальний процес*. «Горизонтальні» відношення логічної координації (родове поняття поділяється за тими самими засадами) створені такими термінологічними одиницями: *розишукова версія – слідча версія; особиста справа* (про особу) – *особова справа* (стосовно документів); *короткостроковий договір – безстроковий договір; докази захисту – докази обвинувачення; кваліфікована крадіжка – некваліфікована крадіжка*. Зразками «діагональних» відношень (тобто таких, що стосуються і горизонтальних, і вертикальних) можуть бути такі терміни: *цивільна дієздатність – обмежена дієздатність; ненавмисне діяння – обманне діяння; двостороння конвенція – міжнародна конвенція; позаштатний консул – генеральний консул; осудна особа – дієздатна особа*. Відношення логічного перехрещення притаманні термінам із загальними характеристиками, проте без охоплення одним терміном іншого: *всиновлення, опіка*,

підкування; доказ – свідчення (у суді); привілей – пільга; право інтелектуальної власності – патентне право.

Онтологічні зв'язки зустрічаємо в партитивних відношеннях: *кодекс – закон; тяжкий злочин – вбивство; правопорушення – штраф*. Ми не маємо на меті показати всі принципи вертикальної субординації, партитивного перехрещення та горизонтальної координації партитивних відношень, оскільки «перелік онтологічних відношень не є закритим» [10, с. 105]. Наступне дослідження юридичної термінології, а саме онтологічних взаємозв'язків між поняттями, на наше глибоке переконання, є перспективним.

Семантичні та соціолінгвістичні аспекти основ термінотворення детально розглянуто в колективній монографії А. С. Д'якова, Т. Р. Кияка, З. Б. Куделько (2000 р.).

Практично всі сучасні науки побудовані по системному принципі. Важливим аспектом системного підходу є вироблення нового принципу його використання – створення нового, єдиного та більш оптимального підходу (загальної методології) до пізнання, для застосування його до будь-якого пізнаваному матеріалу, з гарантованою метою отримати найповніше й цілісне уявлення про цей матеріал.

Отже, є повна підстава сподіватись, що термінознавча робота набере тих темпів, яких вимагає розширення науково-інформаційного забезпечення суспільного виробництва.

1. Балли Ш. *Французская стилистика* / Ш. Балли. – М., 1961. 2. *Загальна філософія. Філософські твори* : У 2 т. – Т. 1. – К., 1990. 3. Єрмоленко С. Я. *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів* / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор; За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. 4. Клименко Н. Ф. *Калька* / Н. Ф. Клименко // *Українська мова. Енциклопедія*. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 328. 5. Коломієць В. Т. *Розвиток словотвору слов'янських мов у післявоєнний період* / В. Т. Коломієць. – К. : Наук. думка, 1973. 6. Семчинський С. В. *Семантична інтерференція мов* / С. В. Семчинський. – К. : Вища шк., 1974. 7. Симоненко Л. *Українська термінологія кінця ХХ століття* / Л. Симоненко // *Українська термінологія і сучасність : Матеріали II Всеукр. наук. конф.* – К., 1997. – С. 10–14. 8. Холодний Гр. *До історії організації термінологічної справи на Україні* / Гр. Холодний // *Вісник Ін-ту укр. наук. мови*. – 1928. – Вип. 1. – С. 9–20. 9. Циткіна Ф. А. *Термінознавство в Україні й аспекти зіставних досліджень* / Ф. А. Циткіна // *Мовознавство*. – 1993. – № 2. 10. Шелов С. Д. *Термин. Терминологичность. Терминологические определения* / С. Д. Шелов. – СПб., 2003. 11. Шелудько Д. *Німецькі елементи в українській мові* / Д. Шелудько // *Зб. Комісії для дослідження історії укр. мови*. – 1931. – Т. 1. – С. 1–60.